

Rigó Máté

A vesztes háború győztesei

Hogyan profitáltak egyes magyar gyárosok az I. világháborúból?

Az I. világháború gazdasági hatásainak szakirodalmi értékelése a központi hatalmak országainak tekintetében többnyire az államháztartások fokozatos és szinte determinisztikus elszegényedésére összpontosított. Mindeközben a véres háború által teremtett gazdasági lehetőségek, iparosodás, illetve részleges prosperitás feledésbe merült, holott épp Magyarország esetében egyes iparágak és ipari vállalatok világháború alatti felfutása kiemelkedőnek mondható.¹ A magyar gazdaság egyes területeinek és szereplőinek prosperitása ugyanakkor nem könnyen illeszthető bele az I. világháború végéhez kapcsolódó, a magyar nemzetállam története szempontjából korántsem pozitív események sorába, és ebből következően a történeti Magyarország területi integritásának 1918 utáni megszűnésére, a forradalmi és ellenforradalmi erőszakra összpontosító nemzeti historiográfiába. Holott a magyarországi gyárosok és kereskedők I. világháború alatti gyarapodása korántsem volt egyedi jelenség, ráadásul fontos szempontot adhat annak megértéséhez, hogy 1918 után a történeti Magyarország üzleti elitjének egy része miért tudta sikeresen megőrizni gazdasági pozícióit az amúgy erősen magyarelles utódállamokban, így Romániában, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban és Csehszlovákiában (hasonlóan a németországi vállalatok egy részéhez).² Amennyiben tehát az I. világháború gazdasági hatásainak vizsgálatát az elszegényedő államháztartásokról az iparvállalatokra és azok vezetőire helyezük át, számos meglepő eredményre juthatunk, nemcsak a már részben feltárt magyar birodalomépítési tervek vonatkozásában, hanem a háborús fellendülés teremtette iparosodás tekintetében is.³

Miközben a korabeli kormányok állampolgáraiknak a kollektív áldozathozatal fontosságáról és a társadalmi csoportok közötti szolidaritás szükségességéről beszéltek, szemet hunytak afőlött, hogy az üzletemberek és a gyárosok egyszerűen lefőlőzték a háború okozta nyereséget, anélkül, hogy alkalmazottjaik bérét számottevően emelték volna.⁴ Bár a szervezett munkásság politikai szerepe megnőtt, és egyes szektorokban a férfi szakmunkások bérei lépést is tartottak az inflációval,

¹ Rigó 2017: 250–272; Rigó 2022; Rigó 2023. Köszönöm Gyárfás Verának a Cornell University Pressnél megjelent, e cikk alapjául szolgáló könyvfejezet fordításában nyújtott segítségét, illetve Ablonczy Balázsnak, hogy hozzájárult a könyvfejezet részleges újraközléséhez.

² Feldman 1966; Rigó 2017; Rigó 2022.

³ Az itt részletesen nem tárgyalt, az I. világháború alatt a nemzeti kisebbségek egy részének rovására gyakorolt gazdasági diszkrimináció, vagy a szervezett munkásság szerepének megnövekedése is szerves részét képezi a központi hatalmak gazdaságait, köztük a magyarországit is jellemző átrendeződésnek. Bárdi 2013: 1–105; Bódy 2018: 1261–1292; Egy 2013: 3–31.

⁴ Maier 1975: 3–15, 70–87.

a munkásság összességében megszenvedte a háborút és az azzal járó hadi fenyegetettséget, sztrájk-korlátozásokat és a feszített munkatempót.⁵ Az iparvállalatok és az őket finanszírozó befektetési bankok kiemelkedő nyereségei a hadimegrendeléseken, az elfoglalt területek szisztematikus gazdasági kizsákmányolásán és a munkabérek alacsonyan tartásán kívül abból is eredtek, hogy sem a német, sem az osztrák–magyar birodalomban nem adóztatták meg számottevő mértékben a hadinyereséget, ami törvényszerűen megerősítette a nagyvállalatokat, és hozzájárult egy új, gyárosokból és kereskedőkből verbuválódott milliomos-réteg kialakulásához is. Igaz, hogy a társadalom más rétegeinek adóterhei sem nőttek számottevően a háború alatt, hisz a hadikölcsönök révén a kormányzatok a háború lezárása utánra halasztották annak finanszírozását, és közvetlenül nem terhelték különadókkal a lakosságot; ennek ellenére a felfutó infláció és a hiánygazdaság kialakulása egyfajta közvetett háborús adót is jelentett.⁶

A hadiszállítók háború alatti értékesítési és ellátási láncai azt is megmutatják, hogy a globalizáció, illetve a különböző államok területeinek gazdasági integrációja korántsem állt meg 1914-ben, ahogy azt a hagyományos vélekedés tartotta. Adam Tooze arra mutatott rá a közelmúltban, hogy a világgazdaság integrációja inkább egyfajta átrendeződésen (*realignment*) ment át, melynek során az antant hatalmak gyarmati és észak-amerikai gazdasági kapcsolatai intenzívebbé váltak, miközben Közép- és Kelet-Európa gazdaságai is szorosabbra fonták egymással a kapcsolataikat az őket sújtó blokád hatására, amely elvágta ezeket az államokat Nyugat-Európa, Ázsia, Afrika és Amerika piacaitól.⁷ Magyarország szempontjából különösen fontos rámutatni az import-helyettesítő iparosítás szerepére, mely a blokád, illetve a hadseregek folyamatos, nagymennyiségű és túlárzott megrendeléseinek hatására korábban kevésbé iparosodott területeken is, így például Erdélyben, fellendülést hozott, mint azt fogjuk látni a Renner bőrgyár példáján keresztül.

A német és osztrák–magyar üzletemberek meggazdagodása meglepőnek tűnhet, hiszen a két birodalom háborús gazdaságáról szóló elemzések általában az államkincstár nézőpontját veszik figyelembe és hangsúlyozzák a központi hatalmak fokozódó nehézségeit és elszegényedését olyan statisztikák alapján, amelyek ugyanakkor a kvantitatív gazdaságtörténetek szerint is „hiányosak”.⁸ Németország

⁵ Bódy 2018: 1262–1264.

⁶ Mivel az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamai vagy megtagadták a hadikölcsönök visszafizetését, mint Románia, vagy részben és részletekben fizették azt vissza, mint Csehszlovákia, az I. világháború költségét végeredményben a lakosságra hárították. A világháború gazdasági terhei nem egyenlő mértékben oszlottak el a hadviselő felek között. Magyarország az erdélyi rövid román betörést leszámítva nem került ellenséges megszállás alá, sőt, a magyar csapatok több esetben megszállóként tevékenykedtek. A központi hatalmak 1914 és 1918 közötti területi hódításai nyomán ugyanis hosszútávú, akár gyarmatosításra is emlékeztető gazdaságexpansziós tervek is szábra szökkentek elsősorban Délkelet-Európa irányába, s ezekben a vezető magyar bankok és iparvállalatok is tevékeny részt vállaltak. Watson 2014: 259–265; Hamlin 2017: 251–322; Csaplár–Degovics 2022.

⁷ Tooze–Fertik 2014.

⁸ Albrecht Ritschl gazdaságtörténész szerint alig állnak rendelkezésre statisztikai adatok a birodalom vonatkozásában a „kereskedelmi egyensúlyról [...], így csak hiányos képet alkothatunk

háborús erőfeszítéseinek gazdaságtörténete ezek alapján „a meghíusult elvárásoknak, a fájdalmas újratervezések sorának, valamint a szűkös erőforrásoknak és minden bizonnyal a rosszul elosztott forrásoknak és a hibás gazdasági tervezésnek a története”.⁹ E tanulmányoknak köszönhetően ma sokkal többet tudunk a válságról, amely a háború finanszírozása és a gazdasági szervezettség terén sújtotta a német, osztrák és magyar vezetőket az erőforrások egyre szűkösebbé válása miatt. A központi hatalmak kormányai nyilvánvalóan komolyabb gazdasági nehézségekkel küszködtek, mint az antant, amely az észak-amerikai és a gyarmati erőforrásokra is támaszkodhatott. A gazdaság statisztikák vizsgálata ugyanakkor megerősítheti a visszafelé, a két birodalom 1918-as összeomlásának nézőpontjából értelmezett történelem félrevezető gyakorlatát is; és ez az értelmezés már közvetlenül az I. világháború után népszerűvé vált Közép-Európában. Max-Stephan Schulze gazdaságtörténész szerint Jászi Oszkár két háború közötti értékelése arra nézve, hogy a Monarchia „gazdasági szempontból már legyőzött birodalom volt” 1913-ban is téves, Ausztria–Magyarország ugyanis „egészen 1917-ig fenn tudta tartani a háborús erőfeszítéseket”.¹⁰ Ha nemzeti helyett regionális nézőpontra váltunk, a politikusok helyett pedig a helyi társadalmakba beilleszkedett gyárosokat vizsgáljuk, sokkal árnyaltabb képet kapunk az I. világháború gazdasági hatásairól.

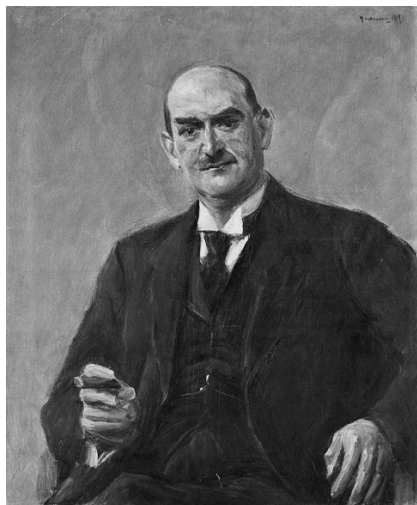
Az I. világháborúnak a központi hatalmak gazdaságára gyakorolt hatása tehát Janus-arcú volt: egyfelől elszegényedést és nélkülözést hozott magával a hadviselő államok és lakosaik többsége számára, másfelől látványos növekedést is eredményezett egyes iparágakban, illetve a háború által közvetlenül nem sújtott területeken. Nem állítható természetesen, hogy a háborús milliomosok megjelenésének át kellene értékelnie a háború során lejártszódó negatív társadalmi és politikai folyamatokat, melyek szükségszerűen a gazdaságra és magukra az üzleti elitekre is kihatással voltak, bármennyire meg is gazdagodtak egyes csoportjaik a háborús konjunktúra hatására. A két birodalom több mint négymillió lakosának halálát okozta az I. világháború, és csaknem nyolcmillióan sebesültek meg.¹¹ Mindeközben a harcoló államoknak az állampolgáraikhoz fűződő viszonya is gyökeresen átalakult, mivel a háború felfüggesztette az 1914 előtti polgári szabadságjogok egy részét, és elsősorban a központi hatalmak államaiban a „belső ellenségek”, mindenekelőtt az etnikai kisebbségek elleni megkülönböztetések sora lépett életbe, és ezek a kisebbségek egyben a gazdasági diszkrimináció céltábláivá is váltak. Magyarországon ezek a folyamatok kevésbé jelentkeztek, mint Németországban vagy Ausztriában, részben amiatt is, mert a kiegyezés következtében – Ausztriával ellentétben – a magyar kormány meg tudta akadályozni a hadsereg

arról, hogy Németország mennyire érte el és használta a külföldi erőforrásokat”, már „ha bízhatunk az adatokban”. Ritschl 2005: 49–52. A cikkben szereplő angol szövegeket a szerző és Gyárfás Vera fordította.

⁹ Ritschl 2005: 41.

¹⁰ Schulze 2005: 78–79.

¹¹ Jones–van Ypersele 2014: 181–185.

1. kép. Max Liebermann festménye Carl Leopold Netterről (1917)

Forrás: Kunsthau Lempertz.

bevetését a hátszágban.¹² A német kormány részéről ráadásul fennállt a nyomás, legalábbis az 1916-os román támadásig, hogy az erdélyi románok ne váljanak etnikai diszkrimináció áldozatává. Ez ugyanis tovább rontotta volna a Romániával kialakított diplomáciai kapcsolatokat, holott a német vezetés nagyon számított a román hadsereg csatlakozására a keleti és balkáni frontokon.¹³ Strasbourgól Budapesten át Kolozsvárig dokumentálhatóan megnőtt az antiszemita politikai mobilizáció szerepe is a háború alatt, ami a magyar zsidó gazdasági elitet is közvetlenül érintette, annak ellenére, hogy a budapesti kormányzat igyekezett gátat szabni az antiszemita politikai törekvéseknek. A világháború alatti zsidóellenesség ezzel együtt is megágyazott az 1918 és 1920 között kicsúcsosodó antiszemita erőszak-

hullámnak, amit csak megerősített a kormánypárti, ellenzéki és szocialista sajtóra egyaránt jellemző, antiszemita felhangokkal teli „hadimilliomoszás”. Az óriási hadinyereségeket ürügyként használó antiszemita sajtó a kormány helyett a „zsidókra” hárította a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek felelősségét, noha a zsidó lakosság túlnyomó többsége épp úgy szenvedett a hiánygazdaságtól, mint mindenki más a hátszágban és a fronton. A háború és az orosz hadsereg pogromjai miatt hontalanná vált galíciai és lengyel zsidó menekültek tízezrei pedig a Monarchia lakosságának egyik legkiszolgáltatottabb rétegét alkották 1914 és 1918 között.¹⁴ De még a *Népszava* újságírója is a háborúban meggazdagodottakat, és nem a mesés hadinyereséget lehetővé tevő kormányzati politikát ostorozta: „Uj milliomosok raja születik a mostani világrengetésben. [...] A társadalom homályos mélyéből uj emberek furakodnak előre, kemény ököllel, szőrös szívvel taposva maguknak utat a gazdagsághoz.”¹⁵

Bár a szatirikus sajtó előszeretettel ábrázolta a háborús nyereszkedőket vagyokkal kérkedő felkapaszkodottakként, a valóságban a gyárosok igyekeztek feltűnésmentesen élni. Az egyik legelismertebb kortárs német festő, Max Liebermann lefestette Carl Leopold Netter gyárost (*1. kép*), aki a strassburgi Wolf, Netter és Jacobi nagyvállalat egyik tulajdonosa volt.¹⁶ Bár Netter a leggazdagabb elzá-

¹² Deak–Gumz 2017: 1110.

¹³ Pölöskei 1972; Deak–Gumz 2017: 1106; Hamlin 2017.

¹⁴ Bihari 2008: 196–205; Grill 2018: 125–159.

¹⁵ Uj milliomosok, *Népszava* 1916. augusztus 27. 13–14.

¹⁶ Kučera 2016: 12–54.

szi gyártulajdonosok közé tartozott, jobban szerette a minimalista stílust, mint Liebermann többi portréjának színes impresszionizmusát. Liebermann a mágnást a szorgalmas *Bürgertum* képviselőjeként ábrázolta, aki egyszerű székben ül egy szerény, meglehetősen kopár háttér előtt. A jólét egyetlen jele a jobb kezében égő szivar, a maskulinitás és a biztos polgári egzisztencia sablonos korabeli jelképe. Liebermann festménye éles kontrasztot alkot a *Borsszem Jankó* 1919-es hadimilliomos-ábrázolásával: az elhízott nyereszedő kitüntetést visel a zakóján, fényűzően berendezett szalonjában terpeszkedik egy trónszerű karosszékben, miközben egy festő próbálja elhelyezni egy túlméretezett vásznon (2. kép). A karikatúra szövege így szól: „Ezt a kitüntetést a törvényalkotás terén szerzett érdemeimért kaptam. [...] Rólam alkották az árdrágítási törvényt.”

A hadiszállítók látványos gyarapodása nem számított szokatlannak – a történelem korábbi háborúi nagyban hozzájárultak a Fuggerek, Rotschildok és más bankárok gazdagodásához.¹⁷ Az I. világháborúban azonban sokkal több erőforrást kellett mozgósítani, mint a korábbi konfliktusok során, és ezzel nőtt a beszállítók, tehát a nyereségre esélyesek köre is. Meglepő módon a világháború kitöréséhez vezető 1914-es „júliusi válság” során még senki nem foglalkozott a háború finanszírozásának kérdésével, holott már 1912-ben részletes háborús törvényt fogadott el a képviselőház: még meglepőbb azonban, hogy a háború elhúzódása után sem adóztatta meg a busás vállalati nyereségeket sem Ausztria, sem Magyarország, sem a Német Birodalom, annak ellenére, hogy erre épp ellenségeik, mindenekelőtt Franciaország szolgáltattott példát.¹⁸

2. kép. Egy háborús „árdrágító” karikatúrája a *Borsszem Jankó*ból

Forrás: A hadi milliomos érdeme. *Borsszem Jankó* 1919. február 16. 9.

¹⁷ Ferguson 1999a: 284–317.

¹⁸ Strachan 2004: 63–105.

A gyárosok vagyonosodása a rendszerből következett: alacsony volt a társadalmi adó, és sem Ausztria–Magyarországon, sem Németországban nem gyakoroltak megfelelő felügyeletet az iparvállalatok könyvelése fölött.¹⁹ Az I. világháború tapasztalata az átalakulás elnyújtott, egyben felgyorsított időszakára, amely még nem távolodott el az 1914 előtti geopolitikai és gazdasági rendtől.²⁰ Mint Adam Tooze megállapította, mind az antant, mind a központi hatalmak tagjai a háború előtti „szabadelvű” felfogás jegyében közelítettek nemzetgazdaságaikhoz, és még a hadviseléshez nélkülözhetetlen iparágakat sem államosították, ami azonban nem zárta ki az iparvállalatok működését nehezítő bürokratikus rendelkezések elburjánzását.²¹

Az üzleti elit ugyanakkor gyorsan tanult egy olyan időszakban, amikor az állami apparátusok viszonylag lassan alkalmazkodtak, és gazdaságpolitikájukkal inkább csak reagáltak, mintsem aktívan cselekedtek volna, különösen a háború első hónapjaiban.²² Ebben a tanulási folyamatban segítségükre volt, hogy a kapitalista gazdaság alapszabályai nem változtak 1914 után, miközben a globális ellátási lánc felváltása a kontinens (főként Közép, Kelet-, és Délkelet-Európa) gazdasági integrációjával jelentősen megnövelte a könnyen elérhető belföldi erőforrások értékét.²³ A magánvállalkozásokra is kiterjesztett állami beavatkozás elfedte, hogy nem az állami tisztviselők vagy a kormányzat, hanem az ipari vállalatok vezetői rendelkeztek a legnagyobb befolyással azokban a hadivállalatokban is, amelyeket a német, osztrák és magyar kormány a hadsereg és a civil lakosság számára szükséges árucikkek előállításának és forgalmazásának központosítása érdekében hozott létre.²⁴

Az erdélyi vállalati jogászból lett gyárigazgató, Farkas Mózes, a Renner börtöngyár vezetőjének felemelkedése jól példázza azokat a lehetőségeket, amelyeket az I. világháború jelentett az agilis, jól helyezkedő gazdasági vezetők számára. 1914 nyarán a 33 éves Farkas egy csőd szélén álló, kisebb kolozsvári börtöngyárat vezetett, mely állami és városi támogatásoknak köszönhetően kezdett működni 1912-ben. A börtöngyár 1917-re Magyarország egyik legnagyobbjává lépett elő, miközben Farkas a börtöngyárosok érdekvédelmi szervezetének élére került.²⁵ Az igazgató kihasználta a német és az osztrák–magyar gazdaság délkelet-európai terjeszkedését, bécsi és budapesti befektetőket csábított a cégéhez, az ázsiai és latin-amerikai beszállítók helyett pedig a semleges Svájc-ból és Norvégiából rendelt.²⁶ Üstököszerű felemelkedése is megerősíti, hogy nem csak az ismert nagyiparosok – mint a német acélmágnás Krupp – tettek szert nyereségre a totális háborúból, hanem

¹⁹ Strachan 2004: 63–105.

²⁰ Tooze–Fertik 2014;

²¹ Tooze–Fertik 2014: 204–205; Feldman 1966: xix–xxi; Ferguson 1999b: 248–281.

²² Feldman 1966: 3–36.

²³ Feldman 1966: 3–36.

²⁴ Kocka 1985 28–31; Schulze 2005: 77–111.

²⁵ A Magyar Börtöngyárosok Országos Szövetségének alakuló közgyűlése. *Börtöngyári Szemle* 1917. szeptember 1. 1.

²⁶ A Magyar Börtöngyárosok Országos Szövetségének alakuló közgyűlése. *Börtöngyári Szemle* 1917. szeptember 1. 1.

más vállalatok is, akár a kevésbé iparosodott régiókban is.²⁷ A Farkashoz hasonló gyárosok sikertörténete ugyanakkor elképzelhetetlen lett volna a központi hatalmak katonai győzelmei nélkül Kelet- és Délkelet-Európában, hiszen Magyarország, és konkrétan Erdély e győzelmeknek köszönhetően válhatott az elképzelt háború utáni gazdasági fellendülés ugródeszkájává, miközben Közép-Európa nyugati peremén hanyatlásnak indultak az európai iparosodás hagyományos központjai, például Elzász-Lotaringia, mivel a régióknak kevés jövőt jósoltak a német dominanciájú kontinensen. Bár tudjuk, hogy az első világháború alatti magyar gazdasági kolonizációval és terjeszkedéssel kapcsolatos elképzelésekből, vagy akár Erdély földgázra építő iparosodásából nem sok valósult meg 1918-ig, a központi hatalmak hadseregeinek egyre növekvő szükségletei mégis az ipari üzemek és termelés expanzióját eredményezték.

A KÖZÉP-EURÓPAI VILÁGHÁBORÚS BIRODALOMÉPÍTÉS MAGYAR HASZONÉLVEZŐI

A háború rosszul kezdődött a központi hatalmak számára, 1914-ben egyik frontvonalon sem értek el áttörést. 1915-ben Olaszország csatlakozott az antanthoz, 1916 augusztusában pedig román csapatok törtek be Erdélybe. Ám 1916 karácsonyára a német hadsereg elfoglalta Bukarestet és megkaparintotta Románia bőséges olajkészletét, ami hozzájárult ahhoz, hogy a központi hatalmak a blokádnak ellenére 1918-ig kitarthassanak.²⁸ A következő évben Oroszország omlott össze a központi hatalmak és a forradalom nyomására, így Németország és szövetségesei megkérdőjelezhetetlen hegemoniára tettek szert Kelet- és Délkelet-Európában.

A német és az osztrák–magyar katonai beszállítók azért gazdagodhattak meg, mert a megszálló hatóságok gazdasági szempontból brutálisan kizsákmányoltak közel egymillió négyzetkilométernyi megszállt területet Franciaország észak-keleti részétől Romániáig, Szerbiáig és Ukrajnáig.²⁹ 1914-ben a nemzetközi jogot figyelmen kívül hagyó német háborús atrocitások megtorlásaként Nagy-Britannia átfogó gazdasági blokádot kezdeményezett a központi hatalmak ellen, és megakadályozta egy sor nyersanyag és élelmiszer Közép-Európába szállítását.³⁰ Ez a blokádnak és a nyugati fronton kialakult patthelyzet szükségszerűen még a német gyarmati terjeszkedés, a *Weltpolitik* híveit és a német nemzeti liberálisokat is Kelet- és Délkelet-Európa felé fordította. A váltás azonban visszatetszést szült a Német Birodalom nyugati régióiban, és feszültségeket gerjesztett Németország iparosodott nyugati fele és a birodalom keleti területei között, valamint a németek és az Osztrák–Magyar Monarchia között.

²⁷ Strachan 2004: 106; Wehler 1985: 202.

²⁸ Stone 1975: 265; Hamlin 2017.

²⁹ Hamlin 2017: 172–250; Hull 2014: 226–262; Kauffman 2015: 23–63.

³⁰ Vincent 1985: 1–59; Hull 2014: 1–8.

A Közép-Európa nyugati felén, többek között Elzász-Lotaringiában működő gyárosok a súlypontok áthelyeződése miatt elhanyagolva érezték magukat, ami jól érzékeltette, hogyan alakult át időlegesen a centrum- és periféria-területek helye Közép- és Kelet-Európában a világháború hatására. A vezető elzászi üzletember, Ernst Zander a német birodalmi kormányzat szemére vetette, hogy a Német Birodalom „mostohagyermekként” bánik Elzász-Lotaringiával, és elhanyagolja a tartományt a „Balkán” javára.

„a közép-európai gazdasági eszmény népszerűsége délkelet felé fordította Németország figyelmét. Egyik percről a másikra új kereskedelmi útvonalak nyílnak Berlinből Budapesten és a Balkánon át Kisázsia felé [...]. Így aztán attól tarthatunk, hogy Elzász-Lotaringia Németország vakfoltjává silányul.”³¹

A háborúból egyébként csinos nyereséghez jutó elzászi fémgyáros, Eugen Jacobi is kritikusan viszonyult a kelet-európai gazdasági terjeszkedéshez és az osztrák–magyar gazdasági integrációhoz. Jacobi külön felhívta a figyelmet a vasúti szállítás magasabb költségeire (a tengeri útvonalakhoz képest) és Kelet-Európa és Törökország elégtelen gazdasági erőforrásaira, valamint arra, hogy nincs „kakaó, gumi, bőr, fa és növényi olaj”, miközben a délkelet-európai területek modernizációjához hosszú távú és csak évek múlva megtérülő befektetésekre lenne szükség.³² Nemcsak az elzász-lotaringiaiak, hanem a magyarok is méltatlankodva figyelték, ahogy az ország sorsa összekapcsolódott a Német Birodaloméval, például annak tekintetében, ahogy Elzász-Lotaringia hovatartozása befolyásolta a magyar háborús erőfeszítések kilátásait. Az újonnan kinevezett elzász-lotaringiai kormányzóval 1917-ben készített interjúban egy magyar újságíró fel is hívta a figyelmet arra, hogy Közép-Európa népei nemkívánatos mértékben függenek egymástól:

„miért vérezzünk tovább mi ezért a darab földért, miért szenvedjenek tovább milliók, miért nem adják oda a franciáknak, hogy csak már vége legyen egyszer a dolognak?”³³

A német birodalmi terjeszkedés liberális híve, Friedrich Naumann 1915-ben megjelent *Mitteleuropa* [Közép-Európa] című könyvében még tovább ment, a gazdasági együttműködés mellett a politikai integrációt is sürgette, ami érthető módon még vitatottabb kérdésnek bizonyult. Naumann szerint a háború feltárta, hogy a leigázott Kelet-Európa gazdasága milyen nagy mértékben függ a központi hatalmaktól, ezért elkerülhetetlen szükségyszerűség Németország és Ausztria–Magyarország teljes gazdasági integrációja. „Mindenkinek egységként, testvéreként kell gondolnia ezekre az országokra, melyek egy védelmi szövetséget és egységes gazdasági övezetet alkotnak. Minden hagyományos különállásnak

³¹ Zander 1917: 8–11.

³² Jacobi 1917: 28–29; Risacher–Stoskopf 2013: 77–104.

³³ Dr. Schwander német birodalmi államtitkár az elzászi kérdésről. *Pesti Napló* 1917. november 1. 5.

fel kell oldódnia a Nagy Háború nyomása alatt, hogy az unió gondolata elviselhető legyen.”³⁴

A *Mitteleuropa* szempillantás alatt közönséget megosztó sikerkönyv lett, magyarra és angolra is egyből lefordították, és elmondható, hogy Naumannt mind az antant köreiből, mind Magyarországon komolyabban vették, mint azt a szerző csekély politikai befolyása a német háborús politika alakítására sejtetni engedte. Magyarországon a könyv annak köszönhetne népes olvasótáborát, hogy az alapvetően németes műveltségű politikai és gazdasági elit túlértékelt a német politikus-szerző munkájának hatását a könyvben hirdetett kelet-közép-európai német hegemoniával kapcsolatban. Ráadásul ekkor még nem volt ismeretes Magyarországon, hogy a német hadsereg bánásmódja a megszállt belga, francia, és orosz területek lakosságával jóval túlment a Naumann által hirdetett „liberális imperializmuson”.³⁵

Közép-Európa háború alatti integrációjának kérdése Ausztriában és Magyarországon mélyen megosztotta a szocialistákat, a progresszíveket, a kormánypártok híveit és általában a gyárosokat, politikai elköteleződéstől függetlenül. A jelentős mennyiségű német tőkével dolgozó iparágak vezetői helyeselték a gondolatot, a brit és francia tőkétől függők és a német versenytársaktól tartó gyárosok és bankárok viszont szkeptikusan fogadták azt. Jászi Oszkár önálló számot szentelt *Huszadik Század* című lapjában a Közép-Európával kapcsolatos tervek megvitatásának, és Ausztria–Magyarország, illetve Németország integrációját úgy értelmezte, mint a modernizáció előjelét, amely „egyre fokozódó szellemi és erkölcsi érintkezésnek” adna teret egy gazdasági és politikai szempontból fejlettebb állam, Németország felé.³⁶

1916 nyarát követően a román betörés, illetve az antant fokozódó gazdasági hadviselése következtében felgyorsult az Osztrák–Magyar Monarchia katonai és gazdasági alárendelődése a Német Birodalomnak, ugyanakkor fokozódott az Ausztria és Magyarország közötti rivalizáció is. Az ország-, tartományi és vámhatárok tehát egyre fontosabbá váltak, ami kétségtávol az integrációs folyamatok ellenében hatott.³⁷ A birodalmakon belül régóta részleges gazdaságpolitikai önállóságot élvező területek, mint amilyen Magyarország is volt, jó pozícióból védhették az érdekeiket az erőforrásokért folytatott versenyben. A háborús folyamatok tehát egyszerre erősítették a nemzeti és tartományi határok megerősödését akár egy szövetségi rendszeren belül is, de a nemzetgazdaságok egymással versengő régiókra töredezését is. Egy korabeli magyar közgazdász, Lengyel Géza 1920-ban így írt erről:

„[M]ár a háború alatt erősen redukáltan kellett értelmezni az »egységes gazdasági terület« fogalmát, mert hiszen például Magyarország és Ausztria között is

³⁴ Naumann 1916: 1.

³⁵ Irinyi 1963; Hull 2015: 229–263.

³⁶ Középeurópa. *Huszadik Század* 1917. január–július. 456–460.

³⁷ Maier 2016: 13–14; Hewitson 2018: 1–18.

a legkülönbözőbb élelmiszerek, közszükségleti és katonai cikkek szállítása egyáltalában nem volt szabad. Sőt, ugyancsak a háború alatt ismerkedtünk meg a lokális kiviteli és behozatali tilalmakkal, midőn Magyarországon egyes vármegyék és vidékek hatóságai tiltották meg például az élelmiszerek kivitelét, Ausztriában pedig az egyes tartományok folytattak önálló s egymással szemben, ha nem is éppen ellenséges, de minden esetre ellentétes forgalmi politikát.”³⁸

Időnként még a különböző magyar megyék is megtiltották bizonyos termékek „exportját” a területükről. A „globalizáció” avagy „deterritorializáció” az I. világháborúban tehát együtt járt a „reterritorializációval”.³⁹ Ahogy egyre szorosabbá váltak az Ausztria–Magyarország és Németország közötti politikai szálak, a háború miatt mindkét birodalomban hasonló törvények születtek, a kormányok, a helyhatóságok, a regionális vezetők és az üzleti elitek ekkor is megpróbálták némi függetlenségre szert tenni, hogy a saját céljaikat megvalósíthassák.⁴⁰

Naumann Közép-Európával kapcsolatos tervének legnagyobb hiányossága jól jellemezte a formális és informális német imperializmus híveit is. Naumann ugyanis semmivel nem kecsegtette Kelet- és Délkelet-Európa nem német lakosait, nekik a vilmosi birodalom gazdasági és civilizációs felsőbbrendűségében gyökerező történelmi szükségszerűségként kellett volna elfogadniuk Németország gazdasági és politikai hegemoniáját, ami nem meglepő módon ellenállást váltott ki Németország szövetségeseinek körében.⁴¹ Az antanthatalmak az 1916. márciusi és júniusi párizsi gazdasági konferenciájukon dolgoztak ki egy meglehetősen kemény megtorlást válaszul a Közép-Európa-tervekre.⁴² A konferencia megerősítette az antanton belüli gazdasági együttműködést a háború utáni időszakra nézve, és hosszú távra kizárta a globális gazdaságból a központi hatalmakat, különösen Németországot. E konferenciák hatására fokozódtak az ellenséges állampolgárok magántulajdona ellen foganatosított intézkedések, és az aláírók sürgették az antant területén lévő német és osztrák–magyar állami- és magánvagyon teljes felszámolását (*liquidation*) is.⁴³

Az I. világháború okairól szóló német propaganda feltűnően hatásosnak bizonyult az elzászi német és a magyar üzleti elit köreiben. Kormányaikhoz hasonlóan ők is azt hirdették, hogy a világháború igazi kirobbantója az antant volt, ami másodrangú szerepre kárhóztatta a központi hatalmakat a világpiacokon. Sőt pénzügyi eszközökkel recesszióba taszította Ausztria–Magyarországot már a világháborút megelőző években, melyre a központi hatalmak pusztán katonai válaszlépéseket

³⁸ Lengyel 1920: 588.

³⁹ Hewitson 2018: 1–18; Maier 2000: 807–812; Maier 2016: 1–13, 269–296; Robertson 1992: 10; Conrad 2006: 325. A deglobalizáció 1918 utáni örökségéről lásd Zahra–Tara: *Colonizing the Homeland: Deglobalization in Interwar Austria*. Konferencia-előadás. Annual Congress of the AHA 2020. január 5.; Slobodian 2018: 27–54.

⁴⁰ Hewitson 2018: 12–13; Maier 2000: 807–831; Maier 2016: 227–229; Slobodian 2018: 27–54.

⁴¹ Hewitson 2018: 12–13; Maier 2000: 807–831; Maier 2016: 227–229; Slobodian 2018: 27–54.

⁴² N. n. 1916.

⁴³ Meyer 1955: 240.

tettek 1914 nyarán. 1914 decemberében például ifjabb Chorin Ferenc, a Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársaság igazgatója azt hangoztatta, hogy

„A pénz, melyről mindig azt hitték, hogy nem ismer nemzetet és nem ismer országhatárokat, az utolsó esztendőekben erős politikai fegyverré lett az entente kezében és mielőtt az ágyuk mérkőzésére került volna a sor, az entente hatalmai a pénzt küldték csatasorba, hogy ennek erejével gyengítsék meg monarchiánk helyzetét. Az annexió óta folyton húzódó balkáni krízis monarchiánkat ismételten kényszerítette súlyos pénzügyi áldozatokra, s aligha tévednek azok, akik ebben rendszert láttak és akik a fegyverre való appellálást már csak azért is helyeselték, mert a lappangó válság elapasztotta volna gazdasági erőforrásainkat.”⁴⁴

Bár Németország és Ausztria–Magyarország üzleti elitje 1914-ben nem szólhatott bele az I. világháború kitérésébe, és többségük számára veszteséget hoztak a mozgósítás és a háborús gazdaságra való átállás hónapjai, már a kezdetektől nyilvánosan is kiálltak a háború mellett. Pedig lehetőségük nyílt volna árnyaltabb vélemények megfogalmazására is, különösen Magyarországon, ahol a cenzúra kevésbé volt szigorú, mint a Német Birodalomban. A világháború alatti vélemény-nyilvánítás szabadságára jó példa az ellenzéki *Huszadik Század* folyóirat által megrendezett, a kormányzati politikával és a Német Birodalommal kapcsolatban is kritikus állításokat is felvonultató vitasorozatok – akár a Mitteleuropa-, akár az ún. „zsidókérdés” kapcsán.

A Chorin vezette Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársaság üzleti jelentései a munkások hadbavonulásával, szállítási nehézségekkel, illetve a faáru és robbanóanyagok hiányával magyarították a világháború elejétől tapasztalt nehézségeket, ami azt mutatta, hogy a bányavállalat vezetése nem készült fel egy elhúzódó háborúra, holott Chorin a *Magyar Figyelő*ben utólagosan azzal érvelt, hogy az „entente” háborúja már évekkel 1914 előtt megkezdődött a Monarchia ellen.⁴⁵ A zsil-völgyi szénbányákban az 1916-os román betörés tovább nehezítette a termelést.⁴⁶ Bár a gazdasági kár nem volt jelentős, mert a támadásra számítva vilámgyorsan evakuálták az erdélyi városokat és vállalatokat, mégis több tízezer ember vált időlegesen hontalanná.

Egy zsidó iparos apa és egy kálvinista székely anya fia, a tizennégy éves Stern Lajos azok közé a zsil-völgyi gyerekmunkások közé tartozott, akik munkájukat és otthonukat is elveszítették. Stern 1915-ben, tizenhárom éves korában kezdte meg a munkát a Zsil-völgyében, amikor az apját besorozták. Az egykori bányamunkás 1945-ben egy franciaországi hadifogolytáborban ceruzával, cigarettapapíron jegyezte fel komor emlékeit vázlatosan. Stern még a II. világháborús megpróbáltatásokkal a háta mögött is arra akarta felhívni a figyelmet, hogy tizenéves munkásként milyen háborús megpróbáltatások érték 1916-ban. „Apám bevonult. 1915-ben

⁴⁴ Chorin 1914: 381–385.

⁴⁵ *Nagy Magyar Compass* (44.) 2; Galánthai: 1971, 498.

⁴⁶ Pilisi 2005: 41–155.

kénytelen voltam be menni a Bányába dolgozni[,] nagyon nehéz volt 13 éves[en]. Anyám beteges asszony volt[,] 1916-ban el kellett menekülnünk 100 km gyalogosan egész Pujig.”⁴⁷ Erdély háború sújtotta részének magyar közigazgatása összeomlott a román támadást követően, a helyben maradt elszegényedett lakosság pedig kifosztotta a menekültek otthonát. Az invázió etnikai hovatarozástól függetlenül egy táborba sodorta a társadalom periferiáján élőket, ami figyelmeztető jel lehetett a gyárosok és földbirtokosok számára, és előrevetítette az 1918. októberi összeomlást kísérő társadalmi osztály-alapú atrocitásokat.⁴⁸

1917-re azonban összességében a magyar ipar a kezdeti nehézségek ellenére optimistán tekinthetett a háború utáni újjáépítés időszakára, mivel az országot a megszállt Romániához, Szerbiához és Ukrajnához való közelsége vonzó ugródeszkává tette a tervezett, háború utáni német és osztrák–magyar gazdasági terjeszkedéshez. Ráadásul az antant katonai és gazdasági nyomását kevésbé súlyosan érzékelték Magyarország túlnyomó részén, mint a frontközeli Elzász-Lotaringiában vagy az olyan háború sújtotta régiókban, mint Galícia és az osztrák Partvidék, ami jelentős regionális különbségekre mutat rá az I. világháború megélésében a német–osztrák–magyar szövetségben belül.⁴⁹ Bár a román betörés után a kormánypolitika szintjére emelkedett egy olyan terv az Erdélyi Szövetség radikális elképzeléseire támaszkodva, ami a magyarországi románság visszaszorítását célozta a földbirtokosok köreiből és a gazdasági életben általában, ezekből jóval kevesebb valósult meg, mint Németországban, ahol az elzász-lotaringiaiak vagy a francia és angol ipari érdekeltségek zár alá helyezése, illetve kényszerfelügyelet alá vétele komoly gazdasági nehézségeket okozott.⁵⁰ A brassói határmenti rendőrség vezetője, Pietsch Sándor parancsot kapott ugyan, hogy vizsgálja ki a megszállt Romániában a magyarországi román és a romániai értelmiség és bankintézetek kapcsolatát,⁵¹ nem tudta teljesíteni a feladatot. Pietsch ugyanis arra a következtetésre jutott, hogy a Román Királyság gazdasági elitje versenytársnak tekinti az erdélyi románokat.⁵²

MAGYAR TERVEK GAZDASÁGI BIRODALOMÉPÍTÉSRE ÉS ALÁRENDELŐDÉS NÉMETORSZÁGNAK

A központi hatalmak katonai hódításai nyomán szárba szökken az osztrák–magyar, sőt kifejezetten a magyar birodalomépítési láz, amely megkülönböztette magát a németek Közép-Európára vonatkozó törekvéseitől, bár az alapjául

⁴⁷ MNL OL X 10815 Stern Lajos: *Emlék könyvecske* [sic]. Köszönöm Mihalik Bélának, hogy felhívta a figyelmem családi archívumára.

⁴⁸ MNL OL P 2287, d. 1. Schmidt Tibolt dokumentumai.

⁴⁹ Klabjan 2020.

⁵⁰ Bárdi 2013; Egry 2016.

⁵¹ Iványi 1960: 252.

⁵² DJAN Cluj 1426/1172. Primul Război Mondial. III/23. Rapoarte ale poliției politice. A határmenti rendőrség vezetője, Pietsch feljegyzése a belügyminiszternek. 1917. június 9.

szolgáló győzelmeket nagyrészt a német hadseregnek köszönhette.⁵³ A magyar bankárok és gyárosok egyenrangúnak látták magukat német társaikkal, és hittek benne, hogy az informális birodalom kialakításáról szóló német és magyar tervek összeegyeztethetők a Délkelet-Európával szembeni közös gazdasági és civilizációs felsőbbrendűsége épülve. Mivel Magyarország stratégiai élelmiszertartalékainak köszönhetően jó pozícióban volt Ausztriával szemben, az egymást követő magyar kormányok megpróbálták fokozni az ország gazdasági és politikai függetlenségét, bár az 1867-es kiegyezés 1917-es újratárgyalásakor csak szerény eredményeket tudtak felmutatni.⁵⁴

A kor egyik népszerű közírója, Laurentzi Vilmos úgy vélte, hogy a háború után kialakuló új globális rendben Magyarország lesz az eurázsiai kereskedelmi kapcsolatok csomópontja. Mint kifejtette, „Nyugatnak Kelettel való szerves [gazdasági] összekapcsolása” csak Magyarországon keresztül képzelhető el, és az ország lesz a középpontja a „trans-eurázsiai” vasúthálózatnak, itt székel majd az új eurázsiai kereskedelmi tőzsde és itt alakul ki egy új logisztikai és szállítási csomópont is.⁵⁵ Laurentzi 1915-ben azt írta, hogy Magyarország „világtörténelmi hivatása”, a kelet-európai „kultúra” virágzása új értelmet nyer „egy nagyszerű gazdasági expanzióban” Délkelet-Európa, a Közel-Kelet és Ázsia felé.⁵⁶ A keleti terjeszkedés az elképzelésekben orientalista „civilizációs küldetésessé” változott, élén a magyar vállalkozókkal és politikusokkal, akik készek átvenni a kisajátított francia tőke és kultúra helyét Délkelet-Európában. „Németországba mi tanulni járunk, a Balkánon pedig nekünk kell tanítómesternek lenni” – fogalmazott 1916-ban a jogtudósok hivatalos lapja.⁵⁷

A keleti gazdasági terjeszkedés élharcosai a Turáni Társaság, a Keleti Kereskedelmi Akadémia és a Balkányi Kálmán-féle Magyar–Bosnyák Központ voltak, továbbá a bánáti és erdélyi városok elitjei, rajtuk keresztül pedig az ottani szabadkőműves páholyok is támogatták ezeket a terveket.⁵⁸ A magyar vezetés a kulturális és gazdasági kötelek kiterjesztésével kívánta megerősíteni szövetségét Bulgáriával és Törökországgal. Az osztrák–magyar iparművészeti kiállítást 1917-ben Ottokar Czernin követ nyitotta meg Szófiában a bolgár király és a bolgár miniszterelnök jelenlétében: ez volt a Délkelet-Európa és Törökország felé irányuló gazdasági bővítési tervek legjelentősebb kulturális eseménye.⁵⁹

Bár a háború következtében nemigen sikerült megvalósítani a gazdasági terjeszkedésre vonatkozó elképzeléseket, az erdélyi gyárosok és üzletemberek részletes terveket készítettek a háború utáni újjáépítésről; a kereskedelmi kamarák

⁵³ Ablonczy 2016.

⁵⁴ Galántai 1974: 280–284.

⁵⁵ Laurentzi 1915: 425.

⁵⁶ Laurentzi 1915: 425; McMeekin 2010: 123–179.

⁵⁷ B.: Jogászi közeledés a Balkán államok felé. *Jogtudományi Közlöny* 1916. július 16. 255.

⁵⁸ Ablonczy 2016: 64–65; Csaplár-Degovics 2022.

⁵⁹ Szécsén 1918. 7–8. 105–108.

például vasúti összeköttetést kértek Arad és Temesvár, illetve a „balkáni” piacok közé.⁶⁰ Ahogy a *Magyar Ipar* újságírója megállapította:

„megnyílik számunkra Kelet felé a kivitel, feltárulnak a keleti piacok, amelyek addig a francia és angol kivitel korlátlan uralma alatt állottak. Ez az uralom most megszűnik, s mi a francia és angol versenytől megszabadultan jelentkezhetünk a keleti piacokon.”⁶¹

Ugyanekkor az 1891-ben alapított budapesti székhelyű Keleti Akadémia háromhónapos tanfolyamokat indított Délkelet-Európa kultúrájáról, gazdaságáról és szokásairól magyar mesteremberek és üzletemberek számára, egy külön program pedig nyelvtanfolyamokat kínált szerb, bolgár és török nyelvből, valamint a balkáni kereskedelem valódi lingua francájának számító franciából. A tanfolyamokon a legújabb, eredményorientált oktatási módszereket alkalmazták, ahogy egy újság megjegyezte: *en plein air*.⁶² A magyar kormány támogatta török és bolgár diákok tanulását a magyar elemi és polgári iskolákban és gimnáziumokban, és a megszállt területekről is érkeztek tanulók.⁶³

A keleti gazdasági és kulturális terjeszkedés végül csak nagyratörő tervek gyűjteménye maradt, melyek nem álltak összhangban a háborús ínséggel és a magyar ipar valódi kapacitásával. Miközben a magyar iparosok gazdasági terjeszkedésről álmodoztak a Balkánon, a német iparvállalatok és a bankok – például a Deutsche Bank – kulcspozíciókat szereztek a magyar iparban. 1916-ban például a Deutsche Petroleum Rt. (Német Olajvállalat) (DPAG) a Deutsche Bank közvetítésével felvásárolta az erdélyi földgázmezőket.⁶⁴ Míg a budapesti kormány és a magyar bankok 1916-ig egyes lehetséges, hogy eltűzött becslések szerint 7 millió koronát fektettek a földgázmezők felmérésébe, a vezetékhálózat tervezésébe és a földgázmezők kisajátításába, a német bank mindössze 4 millió koronát fizetett a mezőkért, azt is részvényekben, és nem ígért további fejlesztéseket a helyi iparban: még annak a gázvezetéknek a kiépítésébe sem fektetett be, amely Erdélyből Ausztria–Magyarország többi részébe szállította a földgázt. Az ellenzék, köztük a polgári radikális és angolbarát Jászi Oszkár lapja is elítélte a gazdasági „gyarmatosítást”, melyet orientalista sztereotípiák felemlegetésével utasított vissza. Kikérte magának, hogy Magyarország hasonló elbánásban részesüljön a német tőke részéről, mint az afrikai vagy távol-keleti területek.

⁶⁰ Cholnoky Jenő: A magyar medence kapcsolata a Balkánnal. *Turán* 1917. február. 80.

⁶¹ Idézi Irinyi 1963: 231.

⁶² A keleti kereskedelmi akadémia jubileuma. *Magyar Ipar* 1916. július 2.

⁶³ N. n. 1918: 20–22; Scheer 2015: 35–63.

⁶⁴ Irinyi 1963; Koffler Károly: A földgázszerződés. *Magyar Ipar* 1915. december 16. 8–9; Balkán-akadémia Szegeden. *Honi Ipar* 1916. július 15. 8; *A Bánya – Das Bergwerk* 1915. november 28. 1; *Képviselőházi Napló* 1916. január 21. 350–377. <http://mpgy.ogyk.hu/> – utolsó letöltés: 2022. május 10.

„Mi okból adott a kormány ilyen *Liebesgab*et az alldeutsch idegen banknak, mi okból engedi át az országok pótolhatatlan természetes erőforrásait olyan feltételek mellett való kihasználásra, mintha a kongói, a mongolországi, vagy észak-szibériai néptelen vidékek kincseiről lenne szó: ezt – ebben a szegény, de már kapitalizált és kulturor-szágban – nem tudjuk semmivel megmagyarázni.”⁶⁵

Kunfi Zsigmond azt is kétségbe vonta, hogy a Magyarországra érkező német tőke haladóbb megközelítést hozhatna a munkaviszonyok kérdésében. Kunfi felhívta a figyelmet az összefüggésre a közép-európai integráció idealizmusa és Németország fenyegető gazdasági imperializmusa között. Mint írja, „a legenda német gyáros” nem teremti meg a „magyar közigazgatásnak, közoktatásnak, földművelésnek modern rendjét” ingyen ajándékként a magyaroknak.⁶⁶ Bárczy István, Budapest polgármestere pedig élesen bírálta a szófiai iparművészeti kiállítását, ami a délkelet-európai magyar terjeszkedést volt hivatva reprezentálni és népszerűsíteni úgy Magyarországon, mint a Balkánon. A „türelmetlenség, mely előbb szeretné megnyerni bútorainknak és szöveteinknek, ékszereinknek és csillárainknak Szófiát”⁶⁷, nem helyénvaló, amikor ezek a termékek még meg sem hódították a magyar vidéki városokat, amelyek továbbra is az osztrák és német importtól függtek. A nagyszabású gazdasági expanziós tervek sikertelensége és a német gazdasági terjeszkedés ellenére elmondható, hogy az erdélyi vállalatoknak jól jött, hogy a birodalmi fővárosok és Nyugat-Európa helyett a Balkánra került át a magyar külkereskedelem egyik súlypontja, mert ez befektetőket hozott a régióba és fellendítette az iparosodást, mint azt a következőkben látni fogjuk.

HÁBORÚS IPAROSODÁS ERDÉLYBEN

A kolozsvári Renner bőrgyár is azon vállalatok közé tartozott, amelyek hasznot húztak az antantnak a központi hatalmak ellen foganatosított blokádjából és azokból a tervekől, hogy Magyarország informális birodalommá váljon a háború után Délkelet-Európában. A blokád hatására Németország és a Monarchia is további iparosításra kényszerült az import termékek pótlása érdekében.⁶⁸ E folyamat gyakorlati eredményeként Magyarország gazdasága egyre függetlenebbé vált a Monarchia iparosodott felétől, Ausztriától és Csehországtól. A magyar kormányok és politikusok már az 1880-as évek óta igyekeztek intézkedésekkel támogatni a hazai ipart az osztrák versenytársakkal szemben, de csak az I. világháborúval adódott lehetőség, hogy e protekcionista intézkedéseket teljeskörű programokká formálják, védelmet nyújtandó a magyar vállalatoknak osztrák

⁶⁵ Rác Gyula: A földgázszervezés. *Husadik Század* 1917. 33. 123–125.

⁶⁶ Középeurópa. *Husadik Század* 1917. 34. 416.

⁶⁷ Bárczy 1918: 54.

⁶⁸ Haggard 2001: 385.

versenytársaikkal szemben.⁶⁹ Ez azért volt ellentmondásos helyzetnek tekinthető, mert a Monarchia vámhatárok tekintetében egyetlen államnak számított. Az Ausztria és Magyarország között folyó gazdasági verseny összességében emlékeztetett a német szövetségi államok nyersanyag-elosztással kapcsolatos rivalizálására az I. világháború alatt, azzal a különbséggel, hogy Magyarországnak jóval nagyobb érdekvényesítési lehetősége nyílt a Monarchián belül, mint például Bajorországnak vagy különösen Elzász-Lotaringiának Poroszországgal szemben.⁷⁰ Egyes esetekben néhány magyar gyáros, de még a magyar kormány is megkerülte Ausztriát és közvetlenül a Német Birodalom háborús vállalatának exportálta a bauxitot, a gabonát, a marhát és más árucikkeket, amikor Németország többet fizetett, mint az osztrák cégek.⁷¹ Ausztria válaszul betiltotta bizonyos ipari termékek Magyarországra exportálását, többek között a kész bőrért is, és több magyar exportcikket is adóval sújtott.⁷² Az Ausztria–Magyarországon belüli gazdasági verseny mellett a közös hadsereg elkészítő igényei miatt is fokozni kellett a magyar ipari termelést.⁷³ Ezért a budapesti Hadügyminisztérium megpróbálta maximalizálni a termelést, és megbízásokat küldött Erdélybe, amely a megelőző évtizedekben kevesebb állami támogatásban részesült, mint Magyarország vagy Ausztria központi régiói.

A háború kitörésével a nem túl nagy és alig valamivel korábban alapított Renner gyár azonnal prosperálni kezdett. A vállalat már 1914 őszén átállt az osztrák–magyar hadsereg kizárólagos ellátására. 1914 és 1915 között a vállalat éves nyeresége 27 000-ról 189 000 koronára nőtt, 1918-ra pedig elérte az egymillió koronát.⁷⁴ Az infláció és a dráguló alapanyagok ugyan csökkentették a nyereséget, de Magyarországon lassabban emelkedett az infláció, mint Ausztriában.⁷⁵ A megnövekedett bevételeknek köszönhetően új gyáregységeket és munkásszállásokat is építettek egy öt hektáros területen, amelyet – akárcsak a háború előtt gyárlétesítésre kapott telket – ingyen kaptak Kolozsvár városától 1917-ben.⁷⁶ A bőrgyár ugyanabban az évben kétmillió koronára növelte az alaptőkéjét, a háború gazdaságilag legnehezebb évében, 1918-ban pedig újabb hárommillió koronával emelte, így az alaptőkéje ötmillió koronára nőtt.⁷⁷

Nem meglepő hát, hogy 1917-ben az igazgató, Farkas Mózes minden szempontból optimista feljegyzést készített az európai újjáépítésnek a hazai iparra

⁶⁹ Deák 1979; Komlos 1983: 158–162.

⁷⁰ Preibusch 2004: 521–548.

⁷¹ MNL OL Z 323/2, 52. tétel. 12. A Jádvolgyi Alumínium Bányatársaság vezetősége és Kornis Károly kérése a magyar kereskedelmi és ipari miniszterhez, Harkányi Jánoshoz, 1917 körül; MNL OL K 69 16. cs. A Német Birodalomhoz való gazdasági közeledés iránti tárgyalások ismertetése.

⁷² Fellner 1917: 250–263, 490–492; Katona 1917: 377.

⁷³ Katona 1917.

⁷⁴ DJAN Cluj, Fond Clujana 1/1914–1918. Rapoarte și procese verbale.

⁷⁵ Schulze 2005: 97–103.

⁷⁶ DJAN Cluj, Fond Clujana 778/1944 (1917). Tervezet.

⁷⁷ DJAN Cluj, Fond Clujana 1/1917. Rapoarte și procese verbale.

gyakorolt hatásáról. A „tengeralattjáró háború” során elsüllyedt „kereskedelmi hajók” miatt Farkas szerint a hazai, illetve európai erőforrások továbbra is felértékelték maradnak a tengerentúliakkal szemben, az ipari termékek iránti kereslet pedig jóval a kínálat fölött fog maradni a háború végével.

„[N]incs kilátás arra, hogy a világpiacon a szakmánkba vágó nyersanyagokban hiány mutatkozik. Ezáltal a kész áru megfelelő módon való értékesítése biztosítottnak látszik. [...] Célirányosnak látszik tehát, hogy az ipari vállalatok már most felkészüljenek, hogy mennél fokozottabb mértékben igyekezzenek résztvenni [sic!] a béke beálltával a világszükséglet kielégítésében.”⁷⁸

Míg békeidőben a nyereségre vonatkozó számok a vállalatok prosperitását hirdették, segítettek a befektetők és hitelezők megszerzésében és megtartásában, 1914 után elburjázott a jövedelmek rejtegetésének korábban sem ismeretlen gyakorlata, hogy a vállalatok fel ne hívják magukra a hatóságok és az egyre antiszemita bulvársajtó figyelmét, amely ostorozta a Németországban, Ausztriában és Magyarországon élő „spekulánsokat”, „háborús nyerészkedőket” és „hadi milliomosokat”.⁷⁹ A vállalati nyereségek kiszámítása a politikusok és a gyárosok körében is parázs vitákat váltott ki.⁸⁰ Mint Jonathan Levy gazdaságtörténész egy amerikai bírói ítéletet értelmezve megállapította,

„mivel a könyvelésnek (*accounting*) mindig része az elszámoltathatóság (*accountability*) is, ezért az társadalmi kérdés is egyben. [... A vállalatok által kimutatott] nyereség tehát nem kézenfekvő, nem semleges és nem is időtlen gazdasági mutató. A könyvelés egy számítás eredménye, amely sokféleképpen értelmezhető. A vállalatok döntenek el, hogy mi a nyereség.”⁸¹

Az I. világháború alatt azonban a vállalatok az 1914 előtti időkhöz képest is önállóbban számíthatták ki a nyereséget, mert a bíróságok és az adóhatóságok munkatársainak többsége a fronton harcolt, és nem volt hatékony az iparvállalatok ellenőrzése.⁸² Ez abban az esetben is megmutatkozott, amikor 1916-ban egy erdélyi bank könyvelésének értelmezésére nem akadt megfelelő állami tisztviselő és emiatt az ügyész kénytelen volt a román nemzetiséghez köthető Albina Bank egyik alkalmazottját kötelezni a feladatra.⁸³ Románia német megszállása után pedig a szakértelemmel és nyelvismerettel rendelkező gazdasági és jogi tisztviselők hiánya a magyar cégek helyi követeléseinek behajtását nehezítette.⁸⁴

⁷⁸ DJAN Cluj, Fond Clujana 778/1944 (1917). Tervezet. 37–40.

⁷⁹ Nipperdey 1990: 308–311.

⁸⁰ Szemle. *Magyar Gyáripar* 1916. július 1. 1–2.

⁸¹ Levy 2014: 172.

⁸² Strachan 2004: 85–105.

⁸³ „Hírek” *Az Est* 1916 július 27. 7.

⁸⁴ Rigó 2014: 139–143.

De nem csak az ellenőrzés vált lazábbá. A vállalatok értelemszerűen nem tüntették fel a hadifoglyok és betanított munkások alkalmazásából és a túlárzott hadiszállításokból származó nyereséget sem. A bevallásokat és a részvényesi osztalékokat úgy kozmetikázták, hogy fenntartsák a mérsékelt gyarapodás látszatát, mintha az 1914 óta tartó konfliktus semmi komolyabb változást nem eredményezett volna. Az ipari termékek iránti óriási és sürgős keresletnek köszönhetően a gyárosok jelentős helyzeti előnnyel tárgyalhattak a háborúban álló kormányokkal.⁸⁵ A gazdasági törvényhozásban jelentkező befolyásokra beszédes példa volt az az eset, amikor 1916-ban a magyar pénzügyminiszter, Teleszky János először a Gyáriparosok Országos Szövetségének küldte el a háborús nyereségek adóztatásáról szóló törvénytervezetet, s csak azután került az a képviselőház elé.⁸⁶

A központi hatalmak már a háború elején elhatározták, hogy a magánszemélyek és a vállalatok megadóztatása helyett hadikölcsönökkel finanszírozzák a háborús gazdaságot: ezek az értékpapírok hosszú távú hitelt jelentettek a lakoságtól és cégektől az állam számára, amelyeket a két birodalomnak a konfliktus végeztével kellett volna visszafizetnie. Idővel azonban változott a hozzáállás, Franciaország például magasabb vállalati adókat vetett ki 1917-től, amikor a párizsi kormány elkobozta a félmillió frankot meghaladó háborús nyereségek felét.⁸⁷

A magyar kormány követte Németország és Ausztria példáját, ahol a háborús nyereséget megadóztató első törvényt 1916-ban hozták, ezzel csökkentve a háborús nyereszkedés megfékezésével kapcsolatban a kormányra nehezedő nyomást, igaz, ekkor is számos kiskaput hagytak a vállalatok számára.⁸⁸ A törvény maximum 35%-os adóval sújtotta a vállalati nyereséget, de szemet hunyt azon széles körben elterjedt háború előtt is ismert gyakorlat fölött, hogy a nyereséget úgynevezett „titkos tartalékalapba” rejtették, amivel a vállalatok jelentősen csökkenthették az adókötelezettségeiket.⁸⁹ A parlamenti vita során Teleszky pénzügyminiszter elismerte, hogy alacsonyak az iparvállalati adók, de a nemzeti érdekekre és az osztrákellenes érzésekre hivatkozva védelmébe vette a kormányzati adópolitikát, mely a hadiszállító gyárosok szűk körének kedvezett, miközben az állam jelentős bevételektől esett el. Teleszky szerint a versenyképesség megőrzése érdekében a magyar ipart is megilleti az az állami támogatás, amelyet az osztrák kormány biztosít a vállalatainak.⁹⁰

Mivel az I. világháború során a szaklapokban közölt vállalati nyereségek még a korabeli könyvelőket is összezavarták, ezért azok semmiképpen sem tekinthetők a vállalatok nyereségére vonatkozó pontos adatoknak.⁹¹ A Renner gyár új könyvelője például 1918. augusztus végén kérte a vállalatot, hogy

⁸⁵ Hantos 1914: 168–174.

⁸⁶ Szemle. *Magyar Gyáripar* 1916. július 1. 1–2.

⁸⁷ Strachan 2004: 85–86.

⁸⁸ Klug Emil: Az új adók képviselőházi módosításai. *Magyar Ipar* 1916. szeptember 24. 1–2.

⁸⁹ Klug Emil: Az új adók képviselőházi módosításai. *Magyar Ipar* 1916. szeptember 24. 1–2.

⁹⁰ Klug Emil: Az új adók képviselőházi módosításai. *Magyar Ipar* 1916. szeptember 24. 1–2.

⁹¹ Kocka 1985: 31.

„ha nem is akar a vállalat mindent bevallani, ami törvény szerint hozzáadandó tétel, okvetlenül vallja be a fizetett egyenes, állami, és helyhatósági adókat. [...] A kereseti adó vallomásnál természetesen sokkal fontosabb a hadinyereségadó vallomás, amelynek tervezetét azonban nem látjuk.”⁹²

Meglepő módon pár héttel később éppen a magyar állam és kormány összeomlása mentette meg a Renner-gyárat és számos más iparvállalatot is egy esetleges komolyabb könyvvizsgálat következményeitől. Az erdélyi Albina Bank fent említett könyvelője, akit az ügyészek egy másik regionális befektetési bank könyvelésének átvizsgálásával bíztak meg az 1916. júliusi per során, elpanaszolta, hogy „a belső ügykezelés minden kritikán aluli volt, az ellenőrzés teljesen hiányos, és a könyvelés olyan bonyolult, hogy még igen nagy utánjárás utáni sem lehetett kibogozni a tényleges állapotot.”⁹³ Nem tudjuk, milyen eredménnyel járt a nyomozás és mi lett a Renner gyár nyereségről és veszteségről szóló beszámolójával. Az erdélyi vállalatok e szabálytalanságok ellenére is vonzották a befektetőket, mert a régiót ugródeszkának tekintették a német és az osztrák–magyar gazdaság délkelet-európai terjeszkedéséhez.

A háborús gazdaság legnagyobb kedvezményezettjei a nagy iparvállalatok voltak, mert az I. világháború felgyorsította a vertikális integráció és a tőkekoncentráció 1914 előtt is látható trendjeit.⁹⁴ 1917-re a budapesti bankok kerültek többségbe a Renner bányagyár részvényesei között, de nem vették át a vállalat vezető pozícióit; ebben az értelemben nem „hódították meg” a vidéki vállalatokat, szemben az erdélyi regionalisták, mint például Gyárfás Elemér 1918 utáni állításaival. A háború előtti helyzethez hasonlóan az iparvállalatok banki részvényesei nem vették át a családi vállalkozások és nagyvállalatok vezetését; a nagy budapesti bankoknak nem volt elég alkalmazottjuk ehhez, nem is állt szándékukban új tulajdonaik mikromenedzselése.⁹⁵ A bankok hozzájárultak, hogy az eredeti alapítók – a Rennerek, a Hechtek és a Farkasok – továbbra is a vállalat élén álljanak. 1917-ben is Farkas Mózes hozta a vállalat legfontosabb döntéseit, amikor a részvények többsége már a Magyar Bank és az Angol–Osztrák Bank budapesti fiókjának tulajdonában volt.⁹⁶

Az I. világháború alatt azért fektettek a bankok és a polgárság egy része is az iparvállalatokba, mert nemigen akadt más lehetőségük. Arannyal már nem kereskedhettek, mert az állam monopolizálta a nemesfémek piacát, a bérházépítés, ami 1914 előtt népszerű befektetési forma volt, szinte teljesen leállt, a háborús kötvények pedig csekély nyereséggel kecsegtettek és a katonai vereség jelentős kockázatát hordozták; a háborús törvények ugyanakkor korlátozták a részvényeseknek

⁹² DJAN Cluj, Fond Clujana, 778/1944 [1917]. 183. [A Magyar Bank] jogi osztálya a Renner gyár igazgatóságának, 1918. augusztus 24.

⁹³ Hírek. *Az Est* 1916. július 27. 7.

⁹⁴ Tooze–Fertik 2014: 214–238.

⁹⁵ Tomka 2001: 1–35.

⁹⁶ Tomka 2001: 1–35.

fizetett osztalék összegét is, ezért az üzletemberek és a bankárok inkább újra befektették a nyereséget más iparvállalatokba.⁹⁷ A legkedvezőbb lehetőség éppen ezért az volt, ha a nyereséget visszaforgatták cégeikbe, különösen mert a háborús vállalatok folyamatos kereslete gyors megtérülést ígért.⁹⁸ A Budapestről érkező tőke segítségével Farkas vidéki vállalkozásból Magyarország egyik legnagyobb bőrgyárává futtatta fel a Renner gyárat, amely Budapesten és Bécsben is határozottan képviselte az érdekeit a bőripart felügyelő hadivállalatoknál. A Renner gyár felemelkedése részben összefüggött régióbeli riválisainak hanyatlásával is. A medgyesi Karres Sámuel és Fia bőrgyár és a brassói székhelyű Scherg-testvérek cége is csődbe ment, amikor 1916 augusztusa és októbere között a román hadsereg támadást indított Dél-Erdély ellen, Kolozsvárra viszont, a Renner gyár telephelyére nem jutottak el a román csapatok.

A Renner gyár I. világháború alatt szerzett új tőkéjének kétharmadát a Krausz Simon-féle Magyar Bank és a budapesti Angol–Osztrák Bank finanszírozta. A többi a Löbl József és Fiai nevű nagy budapesti húsfeldolgozó vállalatától érkezett. A Löbl-cég befektetésének köszönhetően a Renner gyár bekerült Löblék üzleti köreibbe, amelyekhez olyan rendkívül lendületes, addigra már nevet szerzett budapesti üzletemberek tartoztak, mint például Stern Samu. Löbléknek köszönhetően Koós Mihály tanácsadón keresztül Rennerék értékes kapcsolatra is szert tettek a Mezőgazdasági Minisztériumban, a cégvezető, Löbl Adolf pedig alapító tagja volt a magyarországi nyersbőr forgalmazására létrehozott hadivállalatnak, a Magyar Szent Korona Országainak Nyersbőr Központja Rt-nek.⁹⁹ 1914 és 1918 között évente 8%-os osztalékot fizetett a Renner bőrgyár, ami a háború előtt tisztességes összegnek számított, a dübörgő erdélyi gazdaság és az elszabadult infláció mellett azonban már inkább közép-szerű hozam volt. Az állandó osztalék egyrészt a kor iparosainak és befektetőinek gondolkodásmódját tükrözte, akiknek nem a kiugró profit, hanem a biztos járadék volt az elsődleges, ugyanakkor a vállalat üstökösszerű fejlődésének tükrében az osztalék mégis kevésnek mondható, és azt sugallja, hogy a tulajdonosok vagy a vállalatba forgathatták vissza, vagy más módon vehették ki a nyereségrészesedésüket.

A megemelt alaptőke és a háborús nyereségek segítségével 4,5 millió koronából Farkas Mózes háromemeletes gyárépületet húzott fel a Kolozsvár városától kedvezményes áron vásárolt új telken.¹⁰⁰ Az 1914 után a mennyiségi és nem a minőségi termelésre került a hangsúly, Farkas azonban mindenáron vissza akart térni a cipőkészítéshez, részben hogy támogassa a családi cipőgyárat, részben hogy felkészüljön a háború utáni civil keresletre. Az új gyár továbbra is cipőtalpat gyártott ugyan, de az építkezés gondoskodott róla, hogy a műhelyek könnyen átállhassanak minőségi cipőfelsőrész és gépszíjak gyártására.¹⁰¹

⁹⁷ Katona 1917: 1–8; A lakáskérdés. *Pesti Hírlap* 1917. szeptember 9. 8.

⁹⁸ Schulze 2005: 107.

⁹⁹ Renner közgyűlés. *Nagy Magyar Compass* (43.) 2. 600.

¹⁰⁰ DJAN Cluj, Fond Clujana 778/1944. Tervezet.

¹⁰¹ DJAN Cluj, Fond Clujana 778/1944. Tervezet.

Farkas azonban nem csak a saját gyárára koncentrált: szemfülesen észrevette, hogy a Tisza-kormány bukását követően légüres térbe került a magyar bőripar irányítása, ezért létrehozta a saját szövetségét,¹⁰² amely 1918-ra a vezető magyar bőripari szervezetté nőtte ki magát. A háború kitörésekor a magyar bőriparosokat két szervezet fogta össze: a Magyar Bőriparosok Országos Egyesülete és az Országos Iparegylet bőripari szakosztálya. Egyik sem tudott azonban hatékony érdekvédelmet gyakorolni a háború alatt, még taggyűlést sem tartottak, miközben a bőrgyárosokat számos sérelem érte a hadiipar termelésbe és értékesítésbe való beavatkozásai nyomán.¹⁰³ Mindeközben a két szervezet feladatait egy a hadigazdaság igényeit kielégítő új részvénytársaság, a Magyar Szent Korona Országának Bőripari Központja Rt., illetve a Bőrbeszerezési Rt. vette át, amely cégek a nagyiparosok, az állam és a hadsereg érdekeit képviselték. A Bőripari Központot sietve alapították meg 1915 márciusában, hogy az osztrák és német Kriegszentralék, azaz a háborús mammutvállalatok versenytársaiként tudjanak fellépni a magyar gyárosok a katonai megrendelések területén.¹⁰⁴ Azzal a céllal alapították tehát, hogy egy hasonló, osztrák bőrgyárosokat összefogó szervezet ne válhasson a közös hadsereg egyetlen beszállítójává, és hogy a magyar gyárosok ne szoruljanak háttérbe a Monarchia hadigazdaságában.¹⁰⁵ A Bőripari Központot Budapest legbefolyásosabb bőrgyárosai gründolták – többek között a Mauthner és a Wolfner gyár vezetői –, és az igazgatótanácsba csak kevés vidéki bőrgyáros került be, ami feszültségeket szült. Bár a Bőripari Központ elsődleges célja az volt, hogy bőrt szállítson katonai célokra, függetlenebbül működhetett német és osztrák társainál. A német Kriegsleder A. G. (Háborús Bőripari Rt.) vállalattal ellentétben a magyar cégnél nem ültették be a katonaság képviselőjét az igazgatóságba, és a vezetőség fenntartotta magának a jogot, hogy nézeteltérés esetén felülírhasa a hadsereg előírásait.¹⁰⁶

1917 nyarának végére Farkas több bőrgyárost is meggyőzött, hogy támogassák egy új, a kisebb és közepes méretű bőrgyarak érdekeit védő bőripari szervezet létrehozását. Az általa alapított Magyar Bőriparosok Országos Szövetségének igazgatótanácsában helyet foglaló harminc gyáros közül tizenhárom erdélyi volt, tehát a korábban háttérbe szorított erdélyi bőrgyárosok egyre fontosabbá váltak az ágazat vezetőségében.¹⁰⁷ Farkas jó hasznát vette a Magyar Bankhoz és a Löbl-vállalathoz fűződő kapcsolatainak, ezek segítségével sikerült maga mellé állítania a két háború előtti bőripari szervezetet, melyeknek vezetői is megjelentek

¹⁰² A Magyar Bőriparosok Országos Szövetségének alakuló közgyűlése. *Bőripari Szemle* 1917. szeptember 1.

¹⁰³ Magyar Szent Korona Országának Bőripari Központja rt. *Bőripari Szemle* 1917. június 15. 5; Renner közgyűlés. *Nagy Magyar Compass* (43.) 2. 600.

¹⁰⁴ Renner közgyűlés. *Nagy Magyar Compass* (43.) 2. 600.

¹⁰⁵ A Magyar Bőriparosok Országos Szövetségének alakuló közgyűlése. *Bőripari Szemle* 1917. szeptember 1.

¹⁰⁶ Magyar Szent Korona Országának Bőripari Központja rt. *Bőripari Szemle* 1917. június 15. 5.

¹⁰⁷ A Magyar Bőriparosok Országos Szövetségének alakuló közgyűlése. *Bőripari Szemle* 1917. szeptember 1.

az alakuló ülésen.¹⁰⁸ Az új szervezet célul tűzte ki egy tímáriskola megalapítását, mely a világháború vége miatt nem valósult meg, azonban a szervezkedés mégis megmutatta, hogy a Nagy Háború alatti magyar iparfejlődés nemcsak a központositásnak kedvezett, hanem helyzetbe hozta a vidéki, azon belül is kiemelten az erdélyi gyárosokat a bőriparon belül.

Farkas sikeres szervezetalapítása érzékelteti, hogy Magyarországon – szemben Németországgal – még a hadiipar bevált testületei sem voltak érinthetetlenek és áldozatul eshettek alulról kiinduló kezdeményezéseknek. Németországgal szöges ellentétben – ahol a katonaság és a kormány segítségével a hadivállalatok még a zászlóshajónak számító iparvállalatokat is uralmuk alá hajtották – a magyar vállalatok jobban megőrizték függetlenségüket, sikeresen szervezkedhettek a hadiipar testületei ellen abban a zűrzavaros politikai átmenetben, amely Ferenc József halálát, a román támadást és a Tisza-kormány lemondását követő időszakot jellemezte.

Miközben Farkas a magyar bőripar egyik vezetőjévé lépett elő, egyre több időt töltött Budapesten. Az új szervezet alakuló ülésére a Duna-parti Lloyd-palotában került sor. Farkas is visszhangozta az 1917 utáni kormányok nagyvállalkozókat ostromozó retorikáját: sürgette, hogy a hadi részvénytársaságoknak az iparvállalatok feletti hatalmát korlátozzák, és hogy enyhítsék a háborús gazdasági előírásokat.¹⁰⁹ Közben Farkas a maga javára is fordította az általa szidalmazott hadigazdasági intézményeket. Egyrészt a Renner bőrgyár helyet kapott a nyersbőrt beszerző hadivállalat igazgatótanácsában, másrészt 1917-ben Farkas bekerült a Hadi Bőrvállalat igazgatótanácsába is, pedig abban addig csak Budapest legnagyobb bőrgyárai vehettek részt.¹¹⁰

A bőripar új vezetőjeként Farkas közvetlenül tárgyalt a hadsereg ellátásáért felelős bécsi Hadügyminisztériummal és a német hadi bőrvállalattal,¹¹¹ kijárta a megrendeléseket a Renner bőrgyárnak. Még 1918. október 11-én is sikerült elintéznie 5000 darab dán borjúbőr és 1600 darab norvég fókabőr kiszállítását a porosz Hadügyminisztériumon és a német Hadibőr Rt-n keresztül.¹¹² Farkas pályája jól érzékelteti, hogy egyaránt képes volt kihasználni Németország és Ausztria–Magyarország gazdasági integrációját és Magyarország törekvéseit a hazai ipar fellendítésére a gazdasági protekcionizmus és a hazai vállalatok állami támogatása segítségével.

* * *

¹⁰⁸ DJAN Cluj, Fond Clujana 778/1944. 69, 87–89. A bécsi Hadügyminisztérium a Renner bőrgyárnak. 1917. február 17. Clujana 778/1944. 45–46; Az Angol–Osztrák Bank F.M.-nek. 1917. június 2., 1917. október 2.

¹⁰⁹ *Bőripari Szemle* 1917. szeptember 1.

¹¹⁰ *Bőripari Szemle* 1917. szeptember 1.

¹¹¹ A bécsi Hadügyminisztérium a Renner bőrgyárnak.

¹¹² Barch, Kriegsleder AG 8736/191. 21. A Királyi Porosz Hadügyminisztériumnak, Kriegsamt. 1918. október 11.

A háborús nyereségüknek köszönhetően 1918 őszére mind az Osztrák–Magyar Monarchia, mind a Német Birodalom gyárosai – még a háború által közvetlenül megtépázott Elzászban és Erdélyben is – komoly tartalékokat halmoztak fel: hamarosan megjelenő könyvemben emellett érvelek, hogy mindez szerepet játszott abban, hogy később meg tudtak küzdeni a fegyverszüneteket követő viharos átmenet és az új államokba való betagozódás gazdasági következményeivel.¹¹³ Feltűnő, hogy a hadsereg markánsabb németországi jelenlétén túl nem volt lényeges különbség az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország között a háborús gazdaság szervezeti és törvényi keretei tekintetében: az elvesztett világháború ellenére a két birodalomban hasonló okokból gazdagodhattak tovább a gyárosok 1914 és 1918 között. A költségvetési hiányok és infláció dacára a vállalati adó alacsony volt és maguk a gyárosok ültek az állam által életre hívott termelést és elosztást szabályozó vállalatok igazgatóságában, miközben az állam nem ellenőrizte a cégek könyvelését, a birodalmi hadseregek pedig még a rossz minőségű termékekre is igényt tartottak – sokszor túlzott áron. Igaz, hiába múlt felül minden várakozást a gyárosok tőkenyeresége, a háborús évek és elsősorban az I. világháború utáni átmenet megmutatták azt is, hogy a pénzügyi és gyáripari elitnek nincs közvetlen befolyása a világpolitika, vagy akár a nemzeti politika alakulására sem. Ahogy a háború kitörésében, úgy a történeti Magyarország felbomlásában sem játszottak tehát érdemi szerepet.

Elmondható az is, hogy a magyar kormányzat az 1914 és 1918 között jellemző háborús gazdasági integráció ellenére is sikeresen növelte gazdasági függetlenségét Ausztriától, és az osztrák ellenes gazdasági nacionalizmus részeként alacsony adókkal és megrendelésekkel támogatta a belföldi iparvállalatokat, melyből nem csak a fővárosi, hanem például az erdélyi gyárak is profitáltak. Ezen intézkedéseknek a Monarchia gazdaságára és háborús erőfeszítéseire tett hatásának vizsgálata külön kutatásokat igényel, csakúgy, mint a hadiüzemekben vagy a nagybirtokokon munkára fogott hadifoglyok hozzájárulása a magyar gazdaság bizonyos ágazataihoz, vagy mint az 1915 és 1918 között megszállt területek erőforrásainak felhasználása.

FORRÁSOK

Das Bundesarchiv, Berlin (BArch)

8736/191 Kriegsleder AG iratai, 1914–1918.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

P 2287, d. 1. Schmidt Tibolt iratai, 1916–1918.

X 10815. Serényi (Stern) Lajos iratai, 1901–1948.

K 69 16. cs Külügyminisztérium, Gazdaságpolitikai osztály, 1919.

Z 323/ 2. d. Jádölvölygi Alumínium Bányatársulat iratai, 1903–1955.

¹¹³ Rigó 2023.

Román Nemzeti Levéltár Kolozs megye, Kolozsvár (DJAN Cluj)

Fond Clujana (A Renner- majd Dermata börtényár iratai)

37/1943 Farkas Mózes iratai.

8/1932 Secretariat.

1426/1172. Primul Război Mondial. III/23. Rapoarte ale poliției politice.

N. N. 1916: Recommendations of the Economic Conference of the Allied Governments. *The American Journal of International Law*. (10.) 4. 227–233.

N. N. 1918: *Jelentés a Magyar Keleti Kulturközpont (Turáni Társaság) két évi működéséről*. Budapest, 20–22.

Bárczy István 1918: Elnöki megnyitóbeszéde. *Magyar Iparművészet* 4–6. 54.

Cholnoky Jenő 1917: A magyar medence kapcsolata a Balkánnal. *Turán* 2. 76–85.

Ifjabb Chorin Ferenc 1914: A magyar ipar a háborúban. *Magyar Figyelő* (4.) 4. 381–385.

Fellner Frigyes 1917: Az átmeneti gazdaság kérdéséről. *Budapesti Szemle* (172.) 491. 250–270.

Geml József 1924: *Emlékiratok polgármesteri működésem idejéből*. Timișoara.

Hantos Elemér 1914: Pénzügyi mozgósításunk. *Magyar Figyelő* (4.) 3. 168–174.

Iványi Emma 1960: *Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából 1914–1918*. Budapest.

Jacobi, Eugen 1917: *Fragen der Übergangswirtschaft, Vortrag gehalten in der Strassburger Gesellschaft für Deutsche Kultur, Januar 1917*. Strassburg.

Kahl, Friedrich 1917: Die Pariser Wirtschaftskonferenz. *Weltwirtschaftliches Archiv* (9.) 217–229.

Katona Béla 1917: *Magyarország közgazdasága. Pénzügyi és közgazdasági évkönyv az 1917. évről*. Budapest.

Laurentzi Vilmos 1915: A világháború nagy problémája. *Magyar Figyelő* (5.) 2. 417–426.

Lengyel Géza 1920: A külkereskedelmi forgalom mai szabályozása Magyarországon és a szomszéd államokban. *Közgazdasági Szemle* (44.) 62. 587–600.

Zander, Ernst 1917: *Der Wirtschaftliche Wiederaufbau von Elsass-Lothringen nach dem Kriege*. Strassburg.

A Bánya – Das Bergwerk, 1915.

Az Est, 1916.

Borsszem Jankó, 1917.

Bőripari Szemle, 1917.

Ellenőr, 1927.

Erdélyi Közgazdaság, 1917.

Frankfurter Zeitung, 1915.

Honi Ipar, 1916.

Jogtudományi Közlöny, 1916.

Képviselőházi Napló, 1916.

Huszedik Század, 1917.

Magyar Figyelő, 1915, 1916.

Magyar Gyáripar, 1915, 1916, 1918.

Magyar Ipar, 1915, 1916.

Magyar Iparművészet, 1918.
Nagy Magyar Compass, 1915, 1916.
Népszava, 1916.
Pesti Napló, 1917.
Turán, 1917.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ablonczy Balázs 2016: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest.
- Bárdi Nándor 2013: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Csíkszereda.
- Bihari Péter 2008: *Lövészárkok a hátszágban: középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországnán*. Budapest.
- Bódy Zsombor 2018: Gyár és földbirtok a nagy háborúban és az összeomlásban. *Századok* (152.) 6. 1261–1292.
- Broadberry, Stephen N. – Harrison, Mark (eds) 2005: *The Economics of World War I*. Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511497339>
- Caglioti, Daniela L. 2014: Property Rights in Time of War: Sequestration and Liquidation of Enemy Aliens' Assets in Western Europe during the First World War. *Journal of Modern European History* (12.) 4. 523–545. https://doi.org/10.17104/1611-8944_2014_4_523
- Conrad, Sebastian 2006: *Globalisierung und Nation im Deutschen Kaiserreich*. München.
- Csaplár-Degovics Krisztián. 2022: „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink”. *Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914)*. Budapest.
- Deák István 1979: *The Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849*. New York.
- Deak, John – Gumz, Jonathan E. 2017: How to Break a State: The Habsburg Monarchy's Internal War, 1914–1918. *American Historical Review* (122.) 4. 1105–1136. <https://doi.org/10.1093/ahr/122.4.1105>
- Downs, Laura Lee 1995: *Manufacturing Inequality: Gender Division in the French and British Metalworking Industries, 1914–1939*. Ithaca.
- Egry Gábor 2013: Regionalizmus, erdélyiség, szupremácia. Az Erdélyi Szövetség és Erdély Jövője, 1913–1918. *Századok* (147.) 1. 3–31.
- Egry Gábor 2019: Negotiating Post-Imperial Transitions: Local Societies and Nationalizing States in East Central Europe. In: Miller, Paul – Morelon, Claire (eds): *Embers of Empire, Continuity and Rupture in the Habsburg Successor States after 1918*. New York, 15–42. <https://doi.org/10.2307/j.ctvw04fhx.6>
- Feldman, Gerald D. 1966: *Army, Industry, and Labor in Germany, 1914–1918*. Princeton.
- Ferguson, Niall 1999a: *The House of Rothschild: The World's Banker, 1849–1999*. New York.
- Ferguson, Niall 1999b: *The Pity of War*. New York.
- Galántai József 1974: *Magyarország az első világháborúban, 1914–1918*. Budapest.

- Grill, Tobias 2018: "Pioneers of Germanness in the East"? Jewish-German, German, and Slavic Perceptions of East European Jewry during the First World War. In: Grill, Tobias (ed.): *Jews and Germans in Eastern Europe: Shared and Comparative Histories*. Berlin, 125–159. <https://doi.org/10.1515/9783110492484-008>
- Haggard, Stephan 2001: Import Substitution Industrialization. In: Krieger, Joel – Crahan, Margare E. (eds): *The Oxford Companion to Politics of the World*. Oxford, 385.
- Hamlin, David D. 2017: *Germany's Empire in the East: Germans and Romania in an Era of Globalization and Total War*. Cambridge. <https://doi.org/10.1017/9781108182218>
- Hanebrink, Paul 2018: *A Specter Haunting Europe: The Myth of Judeo-Bolshevism*. Cambridge.
- Hewitson, Mark 2018: *Germany and the Modern World, 1880–1914*. Cambridge. <https://doi.org/10.1017/9781139856515>
- Hull, Isabel V. 2005: *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany*. Ithaca.
- Hull, Isabel V. 2014: *A Scrap of Paper: Breaking and Making International Law during the Great War*. Ithaca. <https://doi.org/10.7591/9780801470653>
- Irinyl Károly 1963: *A Naumann-féle „Mitteleuropa”-tervezet és a magyar politikai közvélemény*. Budapest.
- Jones, Heather – van Ypersele, Laurence 2014: Introduction to Part III. In: Jay Murray (ed.): *The Cambridge History of the First World War*. Vol. 3. Cambridge, 181–185.
- Kauffman, Jesse 2015: *Elusive Alliance: The German Occupation of Poland in World War I*. Cambridge, MA. <https://doi.org/10.4159/9780674089143>
- Klabjan, Borut 2020: The Outbreak of War in Habsburg Trieste. In: Cornwall, Mark (ed.): *Sarajevo 1914: Sparking the First World War*. London, 233–252. <https://doi.org/10.5040/9781350093171.0020>
- Keynes, John Maynard 2019 [1919]: *The Economic Consequences of the Peace*. Cham.
- Kocka, Jürgen 1985: *Facing Total War: German Society, 1914–1918*. Cambridge, MA.
- Komlos, John 1983. *The Habsburg Monarchy as a Customs Union: Economic Development in Austria- Hungary in the Nineteenth Century*. Princeton. <https://doi.org/10.1515/9781400855711>
- Kovács Éva 2016: Overcoming History through Trauma: The Hungarian Historikerstreit. *European Review* (24) 4. 523–534. <https://doi.org/10.1017/S1062798716000065>
- Kučera, Rudolf 2016: *Rationed Life: Science, Everyday Life, and Working-Class Politics in the Bohemian Lands, 1914–1918*. New York. <https://doi.org/10.2307/j.ctvpj7gzw>
- Levy, Jonathan 2014: Accounting for Profit and the History of Capital. *Critical Historical Studies* (1.) 2. 171–214. <https://doi.org/10.1086/677977>
- Maier, Charles S. 1975: *Recasting Bourgeois Europe: Stabilization in France, Germany, and Italy in the Decade after World War I*. Princeton.
- Maier, Charles S. 2000: Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era. *The American Historical Review* (105.) 3. 807–831. <https://doi.org/10.2307/2651811>
- Maier, Charles S. 2016: *Once within Borders: Territories of Power, Wealth, and Belonging since 1500*. Cambridge MA. <https://doi.org/10.4159/9780674973909>
- McMeekin, Sean 2010: *The Berlin–Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power*. Cambridge MA. <https://doi.org/10.4159/9780674058538>

- Meyer, Henry Cord 1955: *Mitteleuropa in German Thought and Action, 1815–1945*. The Hague. <https://doi.org/10.1007/978-94-011-7504-3>
- Naumann, Friedrich 1916: *Central Europe*, London.
- Nipperdey, Thomas 1990: *Deutsche Geschichte 1866–1918: Machtstaat vor der Demokratie*. München. <https://doi.org/10.17104/9783406704642>
- Pilisi Lajos 2005: *A megrohant és felszabadított Erdély*. Budapest.
- Pölöskei Ferenc 1972: István Tisza's Policy toward the Romanian Nationalities on the Eve of World War I. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* (18.) 3–4. 267–291.
- Preibusch, Sophie Charlotte 2004: *Verfassungsentwicklungen im Reichsland Elsass-Lothringen 1871–1918: Integration durch Verfassungsrecht?* Berlin.
- Rigó Máté 2012: A felejtető pogrom. *Budapesti Könyvszemle* (24.) 2. 126–141.
- Rigó Máté 2014: A belső idegen – Többynyelvűség és az állam Magyarországon az első világháború idején. *Műhely* (37.) 5–6. 139–143.
- Rigó Máté 2017: The Long First World War and the Survival of Business Elites in East-Central Europe: Transylvania's Industrial Boom and the Enrichment of Economic Elites. *European Review of History, Revue Européenne d'histoire* (24.) 2. 250–272. <https://doi.org/10.1080/13507486.2016.1257573>
- Rigó Máté 2020: Imperial Currencies after the Fall of Empires: The Conversion of the German Paper Mark and the Austro-Hungarian Crown at the End of the First World War. *Central European History* (53.) 3. 533–563. <https://doi.org/10.1017/S0008938919001146>
- Rigó Máté 2022: *Capitalism in Chaos: How the Business Elites of Europe Prospered in the Era of the Great War*. Ithaca. <https://doi.org/10.1515/9781501764677>
- Rigó Máté 2023: *Háború, profit, Trianon: Hogyan vészelté át a polgárság az első világháborút?* Budapest (megjelenés előtt).
- Ritschl, Albrecht 2005: The Pity of Peace: Germany's Economy at War, 1914–1918 and Beyond. In: Broadberry, Stephen N. – Harrison, Mark (eds): *The Economics of World War I*. Cambridge, 41–76. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511497339.003>
- Risacher, Bertrand – Stoskopf, Nicolas 2013: L'industrie alsacienne dans la Grande Guerre: un désastre économique? *Revue d'Alsace* 139. 77–104. <https://doi.org/10.4000/alsace.1927>
- Romsics Ignác 2018: *Erdély elvesztése, 1918–1947*. Budapest.
- Robertson, Roland 1992: *Globalization: Social Theory and Global Culture*. London.
- Scheer, Tamara 2015: Etappenliebe: Belgrad, Cetinje und Lublin unter österreichisch-ungarischer Besatzungsmacht im Ersten Weltkrieg. *Medizin, Gesellschaft und Geschichte* (34.) 35–63.
- Schulze, Max-Stephan 2005: Austria-Hungary's Economy in World War. In: Broadberry, Stephen N. – Harrison, Mark (eds): *The Economics of World War I*. Cambridge, 77–111. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511497339.004>
- Slobodian, Quinn 2018: *Globalists: The End of Empire and the Birth of Neoliberalism*. Cambridge MA. <https://doi.org/10.4159/9780674919808>
- Soutou, Georges-Henri 1989: *L'or et le sang: Les buts de guerre économiques de la première guerre mondiale*. Paris.
- Stone, Norman 1975: *The Eastern Front, 1914–1917*. New York.

- Strachan, Hew 2004: *Financing the First World War*. Oxford, UK.
- Tooze, Adam 2014: *The Deluge: The Great War, America, and the Remaking of the Global Order, 1916–1931*. New York.
- Tooze, Adam – Fertik, Ted 2014: The World Economy and the Great War. *Geschichte und Gesellschaft* (40.) 2. 214–238. <https://doi.org/10.13109/gege.2014.40.2.214>
- Tomka Béla 2001: Interlocking Directorates between Banks and Industrial Companies in Hungary at the Beginning of the Twentieth Century. *Business History* (43.) 1. 25–42. <https://doi.org/10.1080/713999208>
- Vincent, Paul C. 1985: *The Politics of Hunger: The Allied Blockade of Germany, 1915–1919*. Athens OH.
- Wehler, Hans-Ulrich 1985: *The German Empire, 1871–1918*. Leamington Spa.
- Watson, Alexander 2014: *Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary at War, 1914–1918*. London.